

Drago Kos*

ANALIZA UMEŠČANJA LJUBLJANSKE DŽAMIJE**

Povzetek. Članek temelji na analizi pisnih dokumentov pristojnih institucij o večdesetletnem umeščanju islamskega verskega in kulturnega središča v Ljubljani. Analiza odkriva nekatere ključne razloge, ki so povzročili, da je projekt še vedno nerealiziran. Začetni impulzi in motivi za postavitev džamije so vezani na pietetne vrednote, zato so bila v začetni fazi konkretna razmišljanja o lokaciji džamije usmerjena v bližino Plečnikovih Žal – največjega ljubljanskega pokopališča. Pomembno vlogo je imela tudi politična emancipacija islamskega prebivalstva v Jugoslaviji. Vendar je nacionalno ekskluzivistična interpretacija Plečnikove arhitekturne dediščine privedla do tega, da je po dveh desetletjih razprav ta lokacija postala tudi uradno "popolnoma nesprejemljiva". Kasneje se je iskanje lokacije preusmerilo od reprezentativnih k manj vidnim, skritim, celo degradiranim prostorom. Džamija oz. bolje molilnica je dopustna, če islamska arhitekturna tradicija ni zelo prepoznavna in ne ogroža "tradicionalnih prostorskih identitet". Priporočena je "arhitekturna mimikrija", ki bi nepoznavalski javnosti prikrila islamskost načrtovanega objekta. V ozadju pa je bila tudi ambiciozna namera, da naj bi novo džamijo ustvarili v nastajajočem evroislamskem slogu. To bi morda privedlo celo do tega, da džamije ne bi bilo treba več skrivati in bi lahko novogradnja ponosno reprezentirala integracijske in ustvarjalne sposobnosti evropske oz. slovenske arhitekture in postmoderne družbe nasploh.

Ključni pojmi: džamija, multikulturalnost, toleranca, integracija, prostorska identiteta

* Dr. Drago Kos, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Pregledni znanstveni članek.

Uvod

Dolgotrajni proces graditve verskega objekta islamske verske skupnosti v Ljubljani je zelo poučna zgodba o uveljavljanju multikulturalizma v Sloveniji. Začela se je že v prejšnjem stoletju, natančneje leta 1969, v precej drugačnih družbenih in političnih okoliščinah.¹ Tedanja iniciativa sovпада s procesom "emancipacije" jugoslovanskega muslimanskega prebivalstva, ki je dve leti kasneje, 1971, postalo eno od šestih konstitutivnih narodnosti tedanje Jugoslavije. Ustavna uveljavitev Muslimanov je pomembna epizoda sicer zelo zapletenih medetničnih odnosov v Jugoslaviji. Omenjamo jo, ker je vplivala tudi na uveljavljanje verskih pravic in svoboščin muslimanov v Sloveniji, konkretno na začetne pobude za graditev džamije v Ljubljani. Prostorska umestitev islamskega verskega in kulturnega središča je le ena od mnogih razsežnosti tega procesa, vendar očitno zaradi empirične nazorosti zelo pomembna in vznemirljiva. Glede na zgodovinske in aktualne politične okoliščine pravzaprav ni presenetljivo, da so pobude za umestitev džamije² vedno vznemirjale precejšen del slovenske javnosti in politike. Vsakokrat, ko se zazdi, da je začetek graditve resnično na vidiku, se pojavijo že znani, skorajda standardizirani in nedvomno sporni zadržki. Očitno je, da so težave pri sprejemanju džamije v Ljubljani posledica in obenem pokazatelj nerešenih problemov sobivanja versko, idejno, kulturno, interesno ipd. pluralnih modernih družb.

V modernih družbah se je sicer izoblikovalo kar nekaj strategij začasnega reševanja domnevno nekompatibilnih prostorskih praks. Zlasti v urbanem okolju je postalo "coniranje" univerzalni princip zmanjševanja motečega prepletanja različnih aktivnosti. Znane pa so tudi radikalnejše strategije, npr. umik v posebne prostorske enklave, kjer je na omejenem prostoru mogoče razvijati aktivnosti, ki jih sicer "standardno" okolje ne bi toleriralo. Postmoderne teorije so proizvedle idejo "paralelnih prostorov" (Wellmer, 1985; Jencks, 1985). Njihova bistvena značilnost naj bi bilo dopuščanje svojevrstnega azila, umika pred hiperkompleksno in velikokrat preveč represivno, tj. premalo tolerantno modernistično družbeno klimo. Podobne zamisli so "obče mesto" številnih "postmodernističnih" razprav. Foucault (1984) npr. govori o "heterotopijah", Harvey (1989) našteva širok spekter "polimorfni" aktivnosti v določenem prostoru. Podobno idejo razvija tudi Beck (2001), ko govori o potrebi "institucionalne zaščite" alternativnih delovanj, tj. praks, ki pomenijo kritiko prevladujočega delovanja. Če povzamemo, vse te ideje

¹ Leta 1969 so se začeli vrstiti konkretni postopki za pridobitev lokacije, prve ideje o tem, da bi muslimani v Ljubljani, Sloveniji, potrebovali džamijo, pa segajo v leto 1961.

² Kadarkoli uporabljam sintagmo umeščanje, lociranje džamije, je mišljeno "umeščanje oz. lociranje islamskega verskega in kulturnega središča v Ljubljani".

in prakse so dejansko lokacijske strategije. Odločitev o problematičnem posegu v prostor rešujejo z ustrezno lokacijsko izbiro in s prilagoditvijo konkretnim prostorskim danostim. Analiza te logike nam pomaga dojeti, zakaj so nekateri projekti, še posebej na nekaterih lokacijah, za (del) javnosti tako sporni.

Na prvi pogled se zazdi, da je, če problem džamije (v Ljubljani) obravnavamo zgolj kot specifični lokacijski problem in se ne spuščamo v številna ozadna in vzporedna vprašanja, rešitev razmeroma preprosta. Lokacijo kateregakoli objekta določa smiselna funkcionalna pragmatika, to sta dostopnost za uporabnike in minimalizacija vplivov na druge uporabnike konkretnega prostora. Vendar: če je prvi pogoj morda res relativno enostaven, je izpolnjevanje drugega težavnejše. Predvsem zato, ker popolna zadovoljitev tega pogoja praktično ni mogoča, ker se pojavljajo vedno nove in nove zahteve. Kot kažejo izkušnje pri nas in tudi marsikje drugje, se izkaže, da se razprava o umeščanju v primeren prostor praviloma vrača na izhodiščno vprašanje o ne/sprejemljivosti oz. ne/dopustnosti graditve. Še posebej to velja za projekte z visokim mobilizacijskim potencialom. Zato ne preseneča, da tudi razprave o džamiji nikoli niso zgolj strokovno nevtralne presoje o najprimernejši lokaciji. Udeleženci vedno znova utemeljujejo stališče, da je poseg v konkretni prostor pravzaprav nepotreben, nesmiselen ali celo škodljiv in da morajo zato pobudniki izpolniti še dodatne pogoje. Nabor ugovorov postaja vedno obsežnejši, praktično neizčrpen. Tudi tisti razpravljalci, ki vstopajo v razpravo s trditvijo, "da načeloma nimajo nič proti graditvi (džamije), vendar ne na tej lokaciji, če pa že, ne v predlagani obliki", ne/zavedno sodelujejo pri preprečevanju graditvi oz. posredno prikrito zanikajo pravico do svobodnega izražanja vere oz. kulture. Ta taktika je očitno uspešna; če ne, bi bila ljubljanska džamija že zgrajena.

Identificiramo lahko dve osnovni "argumentacijski" skupini:

1) *univerzalni, lokacijsko neodvisni argumenti*, ki dejansko pomenijo nasprotovanje graditvi: obramba avtohtonosti prostora, kulture, značilnosti slovenske arhitekture, evropskosti, krščanskosti ipd.; pomanjkanje znanstvenih oz. strokovnih podlag o vplivih islamskih centrov na neislamsko družbeno okolje; nesprejemljivost džamije zaradi položaja žensk v islamu, ravnanja z živalmi, fundamentalizma v islamskem svetu;

2) *lokalno specifični argumenti*, ki načeloma dopuščajo graditev, vendar samo v prostoru, ki izpolnjuje številne (vedno nove) pogoje: neurejenost prostora, neustrezna infrastruktura, povečevanje poplavne ogroženosti, nevarnost širjenja nalezljivih bolezni, prevelika prometna obremenjenost prostora, funkcionalna nezdružljivost džamije z namenskostjo sosednjih parcel in bližnjo avtocesto; upoštevati je treba prvenstvo pri zasedbi prostora,

ker so bili npr. na ponujeni lokaciji prvi vrtičkarji, imajo zato “predpravico” do tega prostora.³

Konservativnost prostorskih identitetnih konstrukcij

Dojemanje naravnega in grajenega prostora je izrazito čutno nazorno, neposredno mobilizacijsko in vgrajeno v zelo kompleksno in racionalno ne povsem doumljive individualne in skupinske konstrukcije prostora. Bachelard (2001) v svoji Poetiki prostora izpostavi zlasti zelo majhne prostore, kot so školjka, soba, omara, predal. Podobne ali morda še močnejše mehanizme pa lahko opazujemo tudi pri velikih arhitekturno-urbanističnih konstrukcijah. Prav dejstvo, da so v primerjavi z drugimi ustvarjalnimi (umetniškimi) dejavnostmi rezultati arhitekturnega (urbanističnega) oblikovanja običajno velike, zelo velike strukture, ki močno presegajo merilo človeka, jim daje poseben pomen oz. močno vpliva na njihovo družbeno ne/sprejemljivost. Velikost je seveda tesno povezana z vidnostjo in prav ta elementarna razsežnost že od vsega začetka temeljno pogojuje arhitekturno in urbanistično oblikovanje. Zelo preprosto, celo banalno, veliki objekti so vidni in tudi če želimo, se jim težko izognemo. Velikost in vertikale so zato eden temeljnih načinov, s katerim skušajo oblikovalci prostora narediti vtis in publika se vedno znova pričakovano odzove na te “manipulativne” konstrukcije. Veliki volumni in vertikale postanejo prostorska znamenja, ki imajo povsem nedvoumne družbene in politične učinke. Prestižne tekme v označevanju prostora so zato stalnica in zelo pogosto so vanje vključeni tudi sakralni objekti.⁴

Obenem pa je dojemanje identitetnih prostorov, tj. prostorov, s katerimi se posameznik ali skupina poistoveti, izrazito konservativno. Spremembe, tudi kakovostne in domiselne, sprožajo odpore, ljudje doživljajo spremembo “svojega” prostora skoraj kot poseg v svoje telo. Prostor ni zgolj abstrakten tridimenzionalen volumen, v katerem bivamo, delujemo, skratka, živimo. Prostorske strukture, zlasti tiste, ki reprezentirajo (Lefebvre, 1992) naš habitus (Bourdieu, 1992), so del nas samih. Na te učinke naravnega in grajenega prostora se navezujejo interpretacije, ki utrjujejo in reproducirajo tradicionalne identitetne navezave. To je temeljna dispozicija oz. izhodišče za razpravo o tem, zakaj nekateri posegi v prostor in še posebej zakaj nekatere arhitekturne oblike sprožajo tako silovite odzive. Posegi v prostor, spreminjanje vedut, niso zgolj spreminjanje fizičnih podob, ampak

³ O lokalno specifičnih razlogih proti gradnji džamije so podrobneje razpravljali tudi drugi, npr. Dragoš, S. (2004a, 2004b); M. Smrke in M. Hafner-Fink (2008); Vogrinc, J. (1994); Kalčič, Š. (2006); Kos, D. (2004, 2012).

⁴ Taka profana funkcija sakralnih objektov nikakor ni zgodovina. Tekma z islamom se ponekod v Evropi intenzivno dogaja prav na tej fronti (Linder-Gaillard, 2005).

prek mehanizmov reprezentacije spreminjanjajo nas same in konkretno družbo. V tem kontekstu je razumljivo, zakaj v razpravah o umestitvi džamij najbolj od vsega vznemirja prav minaret. Niso potrebne kompleksne (psihanalitične) špekulacije o tem, kaj vznemirljivega sporočajo vitke zašiljene oblike, usmerjene v nebo. Preprosto dejstvo, da je funkcija minareta avdiovizualno označevanje prostora, je verjetno močnejši mobilizacijski signal kot pa neposredno "oglašanje" in klicanje k islamski molitvi.

Nevidna" džamija

Potrebo po graditvi džamij je mogoče utemeljevati s sklicevanjem na teorije in politike multikulturalizma. Formalno oporo najdemo v nacionalni zakonodaji, pri nas npr. v Zakonu o verski svobodi RS, ki v 2. členu zagotavlja pravico do verske svobode v zasebnem in javnem življenju, kar vključuje tudi pravico cerkve in drugih verskih skupnosti, "da gradijo in vzdržujejo prostore in stavbe za bogoslužje, druge verske obrede ter za druga zbiranja in imajo pravico do prostega dostopa do njih" (26. člen). Pri uresničevanju teh zagotovljenih pravic se včasih zatika, ker so nekatera pravna določila premalo natančna ali preveč prepuščena interpretacijam. Ustava in zakonski ter podzakonski akti ne opredeljujejo izrecno, ali so znaki "tuje vere" lahko vidni ali ne. Vendar smiselna in logična interpretacija določila, da je izpovedovanje vere svobodno, dovolj neposredno predpostavlja tudi vidnost religioznih znakov. Kljub temu je prav to točka, kjer se uresničevanje verskih pravic močno zapleta, tako da imajo ustavna sodišča precej opraviti s presojo ustavnosti konkretnih pravic.⁵ V evropskem prostoru je morda najbolj razvpit primer oblačenja v skladu z verskimi običaji. V ta kontekst pa spadajo tudi razprave o ne/dopustnosti križa v javnih ustanovah (šolah) in zlasti vse pogostejše dileme o ne/primernih lokacijah islamskih verskih objektov in ne/ustreznih arhitekturnih slogih.⁶ Skratka, nedorečenosti glede ne/vidnosti npr. islama v okoljih, kjer so muslimani manjšinska skupina, povzroča številne zaplete, ki presegajo pravnoformalno logiko. Tudi petdesetletno zgodovino umeščanja ljubljanske džamije lahko interpretiramo kot raz- in zapletanje dileme, ali je v srednjeevropski državi z očitnim krščansko-katoliškim pedigrejem dopusten "vidni ali zgolj nevidni islam".

Če privzamemo, da imajo muslimani nedvomno pravico do ustreznega verskega objekta, potem se vprašanje prostorske umestitve džamije omeji

⁵ Pri nas je leta 2004 o dopustnosti referendumskega odločanja o gradnji džamije odločalo ustavno sodišče, leta 2009 pa še upravno sodišče.

⁶ Švica je "demokratično", na referendumu, izglasovala prepoved graditve minaretov, v Nemčiji poteka intenzivna razprava o dopustnosti graditve velike džamije v Koelnu, ki bi zasenčila znamenito katedralo, v ZDA pa že nekaj časa poteka javna razprava o dopustnosti gradnje džamije le nekaj blokov stran od dvojčkov WTC, ki so ju porušili islamski teroristi.

zgolj na vprašanje vidnosti. V Sloveniji in tudi marsikje drugod (Švica, Nemčija, ZDA) je empirično očitno, da vidni simboli islama pri določenih skupinah sprožajo izrazito negativne odzive. Dojeti so kot identitetna grožnja, včasih pa kar kot ne/posredna teroristična grožnja. Ker pa je svobodno izpovedovanja vere ustavno zavarovana človekova pravica, so mnogi nasprotniki islamske vere v precepu, iz katerega se za silo vlečejo z zelo problematično logiko. Ker so muslimani med nami, tudi zanje velja "svobodno" izpovedovanje vere, vendar tega ne smejo oz. naj ne bi počeli preveč vidno. Vera je tako ali tako stvar zasebnosti, zato naj tam tudi ostane. Vprašanje, ali je to še ustavno zagotovljeno svobodno izpovedovanje vere, je v tej argumentacijski liniji spregledano oz. ostane brez odgovora. Prav ta problematični interpretacijski okvir je podlaga konkretnim strategijam odvrčanja oz. zavračanja islamskih verskih objektov in simbolov tudi v Sloveniji. Ključna pri tem je seveda lokacija, ki že v izhodišču omogoča ali preprečuje širšo vidnost "nedomače vere". Na to lokacijsko obrambno strategijo pa se navezujejo še drugi ukrepi, ki prav tako prispevajo k temu, da "tuja vera in kultura" ne spreminjata preveč očitno tradicionalnih vedut in da torej slovenski (ljubljski) prostor še naprej predstavlja domačo "vero in postavo". V nadaljevanju bomo z analizo uradnih dokumentov o ne/sprejemljivosti določene lokacije poizkušali predstaviti različice te strategije, ki so bile v zadnjih petdesetih letih namerno ali nenamerno uporabljene za ohranjanje nevidnosti muslimanov v ljubljanskem (slovenskem) prostoru.

"Posmrtna integracija"

Težko je nedvoumno ugotoviti, kolikšna spodbuda za graditev džamije je bila formalna ustavna emancipacija muslimanske etnične skupnosti, ki se je zgodila v začetku 70. let. Iz arhiva dokumentov o prizadevanjih za graditev, ki ga hrani Islamska verska zajednica – IVZ⁷, je v tem obdobju zaznati povečano intenzivnost pobud in seveda tudi ustrezno povečanje bolj ali manj formalno-birokratskih odzivanj pristojnih prostorskih in političnih institucij. Ker je znano, kako pomembna je versko-kulturna identifikacija etničnih skupin, lahko s precejšno zanesljivostjo sklepamo, da je imelo ustavno priznanje muslimanov v "ateistični" Jugoslaviji tudi močan neposreden vpliv na svobodnejše izvajanje verskih pravic pripadnikov islamskih verskih skupnosti v Bosni in drugih republikah tedanje Jugoslavije. Politična emancipacija ni prispevala le dodatka k pravopisu, ki je od leta 1971 dalje uvedel Muslimane z veliko začetnico, pač pa je med drugim spodbudila tudi odločnejše pobude za graditev islamskih verskih objektov v celotni državi.

⁷ Analizo tega gradiva nam je omogočil I. Pribac, urednik zbornika o gradnji džamije v Ljubljani, ki je v pripravi pri založbi Krtina.

Na pobudo predstavnikov IVZ v Sloveniji se je v začetku 70. let začelo dokaj intenzivno iskanje ustrezne lokacije za postavitve džamije v Ljubljani. Arhiv dopisovanja na to temo med IVZ in verskimi ter prostorskimi institucijam mesta in republike odkriva, da je bilo v določenem trenutku v igri celo osemindvajset lokacij, ki pa so bile "žal vse zavrnjene", največkrat zato, ker "generalni urbanistični plan (GUP) ni predvidel prostora za tovrstno 'kultno' dejavnost".⁸ Tisti, ki vedo, kako enostavno je pri nas posegati v prostor v nasprotju z veljavnimi prostorskimi akti, vedo tudi, da je sklicevanje na GUP predvsem formalistično sprenevedanje. Kasneje so mestni urbaniisti ponudili tri "strokovno" primerne lokacije v zelenih conah, vendar so jih že zelo kmalu tudi umaknili in predlagali neko povsem novo lokacijo v gosto pozidanem prostoru.⁹ Dopisovanja med predstavniki IVZ v Sloveniji ter predstavniki mestne in občinskih oblasti dokaj jasno pokažejo neresnost in zmedo pri iskanju lokacije. To je potekalo po ponavljajočem se vzorcu: ponudi, umakni takoj, ko se oglasijo nasprotniki konkretne lokacije. Zelo jasno je razvidno tudi, da zlasti nižji politični organi niso bili pripravljene na iskanje lokacije za džamijo in da so se zatekali v formalno-birokratska proceduralna zavlačevanja. Zadrega je bila očitna. Že hitra, preliminarna analiza ubeseditvev pokaže, kako okorno, s slabo prikrito nejevoljo, so se te institucije odzivale na pobude za graditev džamije, "bogosluzhnega", "kultnega", verskega objekta za potrebe islamske verske skupnosti v Sloveniji. Iz dopisa direktorja LUZ-a z dne 30. 7. 1970 komisiji za verska vprašanja:

Najprimernejša lokacija bogosluzhnega objekta, ki bi bila najmanj problematična, generalni plan namreč ne vsebuje predlogov za tovrstno dejavnost. /.../ Izbrane so bile tri lokacije, kjer bi bila gradnja eventualno možna. /... / Z ozirom na namembnost in lokacijo objekta (ob mestnem pokopališču) je potrebno objekt oblikovati še posebej občutljivo. Predlagamo natečaj za izbor najboljšega projekta.¹⁰ Umeščanju "občutljivih" objektov v "občutljiv" prostor se pristojni seveda poizkušajo izogniti s sklicevanjem na pomanjkanje pristojnosti: "Ni v pristojnosti komisije za verska vprašanja, da bi presojala umestnost takšne ali drugačne lokacije objekta ali njegove zasnove."¹¹ Dopisovanje, v katerem se različne oblastne institucije z IVZ medsebojno obveščajo o ne/možnostih za izbor "najmanj problematične lokacije", je trajalo kar nekaj naslednjih desetletij.

⁸ Gl. dokument: dopis IVZ LUZ-u, št. 617/69 DF/ŠA z dne 13. 8. 69, dopis IVZ Komisiji za verska vprašanja št. 33/73 z dne 15. 6. 1973.

⁹ Vir: AS 121. Dopis odbora IVS v SFR Jugoslaviji urbanističnemu svetu mesta Ljubljana oz. verski komisiji; predmet: Prošnja za dodelitev zemljišča IVZ-ju; 21. 5. 1969; št. 58/1969-1.

¹⁰ Vir: dopis podpredsednika Republiške komisije za verska vprašanja Skupščini mesta Ljubljane – Službi za urbanizem z dne 3. 1. 1974 in 21. 1. 1974.

¹¹ Dopis Skupščini mesta Ljubljana Komisije SRS za verska vprašanja, št. 21/1973-4.

Glede na okoliščine takšno zavlačevanje pravzaprav ni presenetljivo. Znano je, da je imel prejšnji "ateistični" sistem (1945–1991) "specifičen" odnos do vere in verskih skupnosti. Politični pragmatizem je sicer privedel do nekakšne kohabitacije oz. konkubinata med oblastjo in prevladujočo (dominantno) versko skupnostjo, uradno pa je veljalo, da je religija ostanek preseženih družbenih razmer in sistema, zato je zlasti neprimerna za pripadnike avangarde, ki kažejo pot celotni družbi. Jasno je bilo, da je tudi tu obstajala podvojitvev, dvotirnost med vidnim ateizmom in nevidno religioznostjo. Najbolj je bilo to očitno pri verskem obrednem urejanju prvih in zadnjih vprašanj, tj. vprašanj rojstva in smrti. Nikoli ne bomo vedeli, koliko otrok iz "ateističnih" družin je bilo na skrivaj krščenih in koliko "brezbožnih" komunistov je bilo "za vsak slučaj" cerkveno pokopanih. Pri teh vprašanjih je partijska disciplina popustila relativno zgodaj.

Bližina pokopališča – najboljša lokacija

Zato je mogoče domnevati, da je poleg politične emancipacije muslimanov na začetne iniciative za zgraditev džamije v Ljubljani vplival tudi pietetni odnos do mrtvih kot ena najbolj univerzalnih civilizacijskih vrednot. Zgled so bili dogodki med prvo svetovno vojno, ko sta bila zgrajena prva "slovenska" džamija in muslimansko pokopališče na soški fronti v Logu pod Margantom.¹² V istem času so uredili muslimansko pokopališče tudi na ljubljanskih Žalah. Verjetno je nemogoče dokazati trdno povezavo med temi dogajanjmi in začetki razmišljanj o džamiji v Ljubljani, vendar je dejstvo, da so bile v začetku vse lokacije predvidene za Bežigradom in skoraj vse v relativni bližini največjega ljubljanskega pokopališča. Smrt zbližuje, bi lahko rekli, oz. smrt odstranjuje nekatere prepreke, ki jih ustvari življenje. Posmrtna "integracija" muslimanov je lažja, islamski grobovi ne vznemirjajo tako močno kot islamska verska in kulturna obeležja, ki so namenjena živim. Navezava džamije na pokopališče se zdi smiselna in skladna s široko sprejetimi vrednotami.

Da so bile namere o graditvi džamije v bližini Žal zelo resne, potrjuje tudi dejstvo, da je bilo v strokovni obravnavi in preizkusu najmanj devet bežigradskih lokacij, če pa upoštevamo še številne predloge IVZ, je obravnavanih lokacij še veliko več.¹³ Po dolgotrajnih presoajah je končno tudi

¹² Seveda pri tem ne smemo povsem zanemariti domneve, da je h graditvi te prve džamije pripomogla tudi povsem pragmatična vojaška logika vzdrževanja oz. povečevanja "morale" pri vojaki muslimanske vere.

¹³ Znale so naslednje predlagane in ovržene lokacije: Ljubljanske mlekarne 1964, Dečkova 1971, Dimičeva 1973, Tomačevska 1973, Žalska 1979, Savska cesta 1975, Žale 1982, Žale 1990, Savlje 1991. Odbor IVZ v dopisu Mestnemu svetu za urbanizem z dne 21. 5. 1969 pa našteva še precej drugih bežigradskih lokacij.

stroka nedvoumno podprla lokacijo na Žalah. Leta 1982 je bil zanjo izveden tudi arhitekturni natečaj.¹⁴ Vendar odločitev o lokaciji ni in ni bila sprejeta. Očitno pietetni argument ni zadoščal oz. je deloval v obe smeri. Ureditvi bogoslužnega objekta za islamsko versko skupnost na “zadnji zemeljski lokaciji” je težko oporekati, ne da bi prekršili obče veljavne norme. Nasprotovanje pa se zdi utemeljeno, če si domnevno stojita nasproti dve enaki pravici, če je torej mogoče domnevati, da bi uresničitev pravice “tujcev” motila uresničevanje pravice “domačinov”. Očitno se je tudi na tem občutljivem področju odvijala igra “ničelne vsote”, kar je več kot dve desetletji preprečevalo sprejetje dokončne odločitve o lokaciji na Žalah.

Kako ideološko naporno je bilo iskanje lokacije za džamijo v prejšnjem sistemu, je zelo jasno razvidno iz dokumentov, v katerih so zabeležene za današnji čas zelo nenavadne, celo groteskne razprave. Med drugimi protiproti argumenti za lokacijo za Bežigradom v bližini Žal je bila navedena tudi bližina fakultet. Še posebej je bila kot neprimerna omenjena bližina politične šole.¹⁵ Zelo opazna je bila zadrega, ker razpravljalci očitno niso sledili “politični liniji”, tj. uveljavljanju verskih pravic za “novo” etnično skupnost. Brutalno neposrednost razprave zgoščeno ponazarja naslednji citat: “*Džamija s svojim minaretom ne gre v slovensko pokrajino. Govorim s stališča likovnika ali pa kulturnika ali pa komunista ali pa socialista. Ne bom glasoval za tako lokacijo.*”¹⁶ Čeprav seveda ne moremo vedeti, koliko so bila tako odločna stališča dejansko reprezentativna, ni presenetljivo, da je nekdo v obrambi slovenske krajine združil tako kulturne kot politične dimenzije, in tako v enem dahu izpovedal, da je proti lokaciji in džamiji nasploh. Prav tako ni presenetljivo, da pravih argumentiranih in teoretsko smiselnih pojasnil, zakaj “džamija ne gre” v slovensko pokrajino, pri likovnikih, kulturnikih in politikih ni mogoče najti. Očitno je sklicevanje na strokovno in politično avtoriteto, ki zgolj utrjuje neko ideološko samoumevnost. Takšne razprave so privedle do tega, da je sredi desetletja, natančneje 19. 6. 1975, Izvršni svet Občine Ljubljana Bežigrad končno “nedvoumno” ugotovil, da na njihovem območju ni primerne prostora za džamijo.¹⁷ Vendar ta sklep še ni ustavil iskanja lokacije za džamijo za Bežigradom, kar omogoča špekulacije o razmerjih med tedanjima lokalno (občinsko) in višjo (nacionalno) politično

¹⁴ Dejstvo, da je zmagovalec tega razpisa F. Košir kasneje z zelo nenavadnimi argumenti nasprotoval gradnji džamije na neki drugi lokaciji (Mali graben), govori o travmah in konceptualnih obratih arhitekta, ki mu kljub zmagi na razpisu ne uspe zgraditi svoje stvaritve.

¹⁵ “... zbog toga što je tamo u okolini predviđjena gradnja nekoliko fakulteta, a malo dalje se nalazi politička škola, pa objekt IZ-e ne bi bio primjeran ...” Odbor IVZ v Ljubljani Skupštini SR Slovenije Stručni službi Komisije za molbe i žalbe br. 19-2/75, 24. 6. 1975.

¹⁶ Razprava na odboru Občine Bežigrad, 10. 6. 1974, podpisani zapisnikar France Kutin.

¹⁷ Dopis Skupščine občine Ljubljana Bežigrad Komisiji za vloge in pritožbe Skupščine RS št. 351-407/75-2 dne 19. 6. 1975.

oblastjo. Še vse do leta 2000 je bilo širše območje Žal "privilegirano, najbolj zeleno" lokacijsko območje.

Na koncu je odločilni argument proti džamiji v bližini Žal posthumno prispeval Plečnik. Zaradi varstva njegove zapuščine nikakor ni bilo mogoče dobiti formalnega spomeniškovarstvenega soglasja za graditev džamije na Žalah, dokler ni IVZ leta 2000 od mestnih urbanistov prejela sklepa,¹⁸ da lokacija džamije na Plečnikovih Žalah, žal, ni sprejemljiva. Ta odločitev, ki je imela visoko podporo splošne in strokovne javnosti, je dokončno preusmerila iskance lokacij v druge predele mesta. Kljub takšnemu razpletu pa je za razpravo o džamiji zanimiv tudi postopek zaščite Plečnikovih Žal, ker dobro ponazarja družbeno konstrukcijo nastajanja reprezentativnih prostorov. Kako in kdaj je Plečnik postajal absolutna avtoriteta ter kako se je uveljavilo stališče, da mora biti njegova zapuščina deležna formalno najmočnejše zaščite, sta komplementarni plati procesa "džamija v Ljubljani". V tem kontekstu bi bilo zelo zanimivo, čeprav za mnoge nedvomno heretično, razpravljati o tem, ali bi bila mogoča kohabitacija med Plečnikovo in islamsko sakralno arhitekturo. Prav njegova ureditev ljubljanskih Žal napeljuje na tezo, da bi bila kohabitacija skladna s Plečnikovim razmišljanjem, saj je tudi sam nakazoval ekumenske in celo transkrščanske motive svojega sakralnega ustvarjanja, s tem da je žalne vežice oblikoval po različnih arhitekturnih tipih – od predkrščanske gomile do bizantinske cerkve (Arhitekturni vodnik, 2012). Od tu pa do otomanske variante islamskega arhitekturnega sloga ni več daleč – seveda samo za naivne multikulturaliste. Ne glede na te domneve se je pričakovano uveljavila formalno podprta ekskluzivistična logika in več kot tridesetletno minulo delo iskalcev lokacije za džamijo v bližini Žal je bilo, zdi se, dokončno izgubljeno. S tem se je neuspešno končala pionirska faza iskanja reprezentativne lokacije za džamijo v Ljubljani.

Izkušnje te faze je zelo preprosto strniti. Po dolgotrajnem urbanističnem birokratskem zavlačevanju, bolj ali manj resnem strokovnem preverjanju številnih lokacij je dokončna uveljavitev Plečnika kot najvišje in nedotakljive arhitekturne avtoritete ponudila elegantno zavrnitev vseh lokacij na Žalah ali v njihovi bližini. Misel, da bi poleg Plečnikove arhitekture morda umestili še islamski verski objekt, je postala dramatično heretična. Moč pietetnih argumentov se je z naraščanjem Plečnikove avtoritete sorazmerno zmanjševala. Iskalci lokacij so svoj pogled zato preusmerili v nereprezentativne predele mesta. Ker so tudi tu naleteli na zavračanje, se je zgodovina iskanja prostora za džamijo nadaljevala in nabor negativnih izkušenj se je še podaljšal.

¹⁸ Odlok o razglasitvi del arhitekta Jožeta Plečnika v Ljubljani za kulturne spomenike državnega pomena je bil sicer sprejet šele leta 2009. Ur. l. RS, št. 51/2009-2500.

Že v času, ko je bilo širše območje Žal še aktualna potencialna lokacija, so bile predlagane tudi nekatere druge možnosti. Pri teh predlagatelji očitno niso več razmišljali o pieteti in reprezentativnosti, ampak zgolj še, kako bi našli "najmanj problematično lokacijo", kar prevedeno v stvarni jezik pomeni "skrito lokacijo". To taktiko so prvi dejansko ne/zavedno ubrali pripadniki islamske verske skupnosti sami, ko so leta 1964 svoje obrede opravljali v baraki v sklopu industrijske cone Ljubljanskih mlekarn. Leta 1981 pa so si v prirejeni stanovanjski hiši, za železniškim nasipom skriti lokaciji (na Grablovičevi 14), uredili molilnico (mesdžid). Leta 1977 je bila za kratek čas aktualna tudi lokacija v "delavskih" Mostah. Predlagatelji so verjetno domneli, da bi bila ta lokacija morda ustrezna zaradi večje koncentracije priseljencev iz Bosne v tem delu mesta. Verjetno pa je pobuda slonela tudi na predpostavki, da bo džamijo lažje postaviti v manj "reprezentativnem" oz. že kar degradiranem industrijskem mestnem predelu. Podoben, vendar tudi simptomatično drugačen, je bil poskus leta 1991 postaviti džamijo v Savljah, v industrijski coni propadle pletilske tovarne Tonosa. Ta predlog je takoj sprožil aktivno nasprotovanje prebivalcev te "primestne vasi", ki so napovedali tudi referendumsko akcijo. Pobudniki so hitro in konkretno spoznali, da je tudi lokacija v "skritem in nereprezentativnem" primestnem okolju lahko neizvedljiva, če naleti na prebivalce, ki bojevito branijo tradicionalistične identitetne prostorske navezave.

"Džamija z minaretom, pri nas? Nikakor, mogoče, ampak brez minareta!"

Izkušnje predhodne faze so usmerjale upravljavce mestnega prostora v nereprezentativne prostore, kjer naj bi bilo tveganje za umeščanje občutljivih verskih objektov v prostor najmanjše. Leta 2000 so tako mestni urbaniisti predlagali lokacijo "Mali graben" na južnem obrobju mesta, severno od obvozne avtoceste, tj. še znotraj avtocestnega obvoznega obroča. Na prvi pogled je bil predlog preišljen in povsem skladen s "skrivalniško strategijo". V bližini skorajda ni bilo stanovalcev, južni barjanski del mesta pa že tradicionalno velja za manjvreden, nereprezentativen prostor. O tem priča tudi dejstvo, da je v bližini ljubljansko odlagališče odpadkov, ki se sicer počasi spreminja v golf igrišče, kar dobro simbolizira spremembe, ki se dogajajo v robnem prostoru mesta. Hrup z bližnje avtoceste je za kontemplativni objekt nedvomno motnja, vendar jo je mogoče s tehničnimi sredstvi omiliti. Pomembno pa je, da avtocesta omogoča dober dostop, tako da obiskovalci džamije ne bi obremenjevali mestnih prometnic, tudi ko bi se zbiralo večje število vernikov. Za presojo te lokacije je pomemben tudi čas, v katerem se je pobuda zgodila. To je bilo obdobje, ko je mesto prav zaradi avtocestnega obroča doživljalo naložbeni razcvet periferije. Za vse bolj

avtomobilistično usmerjeno mesto so "marginalne" lokacije ob avtocestnih priključkih postale razvojna priložnost. Skratka, zdelo se je, da so predlagatelji končno prišli do prave, z vseh vidikov "robustne" lokacije. Izognili so se znanim oviram, obenem pa ponudili funkcionalno lokacijo, ki bi z ustrezno ureditvijo po ovinku lahko pridobila celo reprezentativni pomen.

Ampak, kot smo ugotovili že na začetku, kadar so lokalno specifične ovire in protiargumenti šibki, nasprotniki džamije posežejo po splošnejših pripombah. Tako je tudi v tem primeru nastala že preizkušena fronta zavračanja, v kateri so namesto stanovalcev sodelovali predstavniki vrtičkarske kolonije, ki so imeli svoje, od mesta dodeljene vrtove prav na prostoru, predvidenem za graditev džamije. V formalnih lokacijskih procedurah sicer niso imeli posebne vloge, so pa njihova stališča hitro dobila politično težo, ker so se nenavadno ujemala s stališči političnih strank, ki so v mestnem svetu bolj ali manj odkrito nasprotovale postavitvi džamije. Prav dejstvo, da je mestna oblast nakazala, da si tokrat želi postopek umeščanja res privedi do konca, je sprožilo mobilizacijo, vročo in seveda zelo "izpovedno" javno razpravo, v kateri so kot običajno najaktivneje sodelovali potencialni, bližnji, pa tudi nekoliko oddaljenejši sosedje novogradnje. Diskurzivna analiza¹⁹ vsebine in načina argumentacije je pokazala, da se je določen del ugovorov sicer nanašal na značilnosti predlagane lokacije, vendar pa kljub temu lahko utemeljeno domnevamo, da je bila skrb lokalcev močno predimenzionirana in dejansko instrumentalizirana za preprečevanje graditve.

Tipičen primer so bile pripombe, da bo džamija povečala poplavno ogroženost tega območja. Čeprav je ogroženost tega predela Ljubljane znana in tudi nekajkrat empirično "preizkušena", so strokovnjaki za vode nedvoumno zavrnilo tezo, da bi sakralna novogradnja ob Malem grabnu bistveno povečala nevarnost poplav. Kljub temu je bila zaradi te domnevne nevarnosti napovedana celo tožba proti MOL-u. Pri tem je zelo pomenljivo dejstvo, da še noben dosedanji poseg, niti graditev avtoceste na Barju, ki je nedvomno radikalno zmanjšala razlivno polje Malega grabna oz. Gradaščice, ni sprožil grožnje s tožbo. Seveda je bilo slišati tudi "dobronamerne" pripombe, da verski objekt ne sodi v bližino hrupne avtoceste, vendar bi bil ta argument precej prepričljivejši, če bi ga izrekli prihodnji uporabniki džamije, ne pa drugi "zaskrbljeni deležniki".

Mnoge izpostavljene "pomanjkljivosti" projekta so bile dejansko univerzalne in veljajo za katerikoli lokacijo. Če ugovore potencialnih sosedov džamije beremo formalistično dobesedno, ugotovimo, da je le malokdo odkrito oporekal pravici verske manjšine do primernih prostorov. Povsem očitno imamo opraviti s t. i. sindromom "nimby": "Načeloma nimam nič proti

¹⁹ Analizo zapiskov nekaterih javnih razprav o umestitvi IVKS na ta robni del Ljubljane smo leta 2004 izvedli po naročilu Oddelka za urejanje prostora MOL (več Kos, 2004).

džamiji, če le ne stoji 'na mojem dvorišču', tj. v neposredni bližini 'mojega' prostora." Če pa beremo ugovore analitično in torej upoštevamo digresije, komentarje in zlasti način ubeseditve, tj. diskurzivne načine, ni mogoče spregledati ciničnih opazk, sarkazma, pretiravanj, posploševanj, navajanja lažnih, torej zavestno netočnih podatkov, logično nevzdržnih sklepov, slabo prikrita ksenofobije, česar seveda ne moremo interpretirati drugače kot izrazite nenaklonjenosti projektu ljubljanska džamija.

Očitno je razprava o ne/ustreznosti lokacije znova odprla skoraj vsa vprašanja, ki so obremenjevala samo odločitev za graditev. Ustrezni odgovori nedvomno presegajo kompetence načrtovalcev in upravljavcev prostora, ki so predlagali konkretno lokacijo. Tudi pri tistih, ki izrecno poudarjajo, da načeloma niso proti džamiji, je logika argumentacije, ki vodi v zavrnitev graditve islamskega verskega objekta, zelo nazorna. Džamijo naj bi zgradili na drugi lokaciji, pravzaprav naj bi bila to le molilnica, pa še ta nadomestek naj ne bi "potujčeval" srednjeevropskih baročnih vedut Ljubljane oz. naj ne bi kvaril podalpske krajine z islamsko-arabsko arhitekturo, temveč bi moral upoštevati "značilnosti slovenskega arhitekturnega prostora". Logika "džamija da, ampak ...", jasno kaže, da je pogojevanje graditve zgolj taktičen maneuver, ker je neposredno nasprotovanje v očitnem neskladju s formalno pravno ureditvijo in deklarirano politiko uresničevanja verske svobode in kulturnega pluralizma. Tudi medijsko poročanje običajno samo še utrjuje to dvolično logiko. Navkljub zaklinjanju vseh sodelujočih v javni razpravi na demokratičnost, pluralizem, multikulturalnost ipd. je bilo več kot očitno, da je cilj večine preperečiti graditev, in to ne samo na predvideni lokaciji.

Odločilni argument za zavrnitev te lokacije tudi v tem primeru niso pripevali "lokalci", pač pa "stroka", in to tista, ki je najbolj občutljiva na mestne vedute. Pobudniki lokacije ob avtocesti so spregledali, da bo džamija z južne, tranzitno intenzivne avtoceste dobro vidna in da bo zato "nedopustno" spremenjen pogled na mesto z juga proti severu.²⁰ Vsi, ki bodo pripotovali po avtocesti mimo Ljubljane, bodo zavedeni. Zaradi džamije ob Malem grabnu ne bodo videli evropske, krščansko-katoliško baročne Ljubljane, pač pa bodo osupnili nad dejstvom, da je orientalski Balkan prodrl že tako daleč na Zahod. To pa je seveda nesprejemljivo in zaradi tega je bilo navkljub desetletjem iskanja lokacije nujno še enkrat začeti znova. In se je.

²⁰ Košak, Grega (2003): "... za nedvomno potrebno džamijo ponujajo lokacijo, kjer bo ta objekt v nizkem, pastoralnem barjanskem okolju, na samem robu mesta, ob jugozahodnem delu avtocestnega obroča agresivno zavzel prvi plan značilne mestne vedute. S tem bo zavzel mesto nič manj kot prvega kulturno-identitetnega označevalca za prihajajoče voznike z jugozahodne smeri. Bo semantično in simbolno izpostavljeni 'landmark' pred dosedanje atraktivno silhueto 'ljubljskih vrat' z Rožnikom, Gradom in stolpnicama Trga republike v ozadju. Strokovno gre torej za problem občutljive percepcije do naše, na srednjeevropsko arhitekturno tradicijo naslonjene, urbane krajine. Zato nasprotovanje tej lokaciji res nima nikakršne zveze s ksenofobijo in kršenjem z ustavo zagotovljenih pravic manjšin ali religij."

Evrodžamija na Parmovi

Upravljalci mesta so leta 2006 presenetili s predlogom lokacije v središču mesta. Res gre za degradirani, zakotni del mestnega središča, vendar je to prostor z velikim razvojnim potencialom, kar utegne postati kmalu zelo pomembno. Bistveno za to, da ta predlog zazdaj ni sprožil omembe vrednega nasprotovanja, pa je dejstvo, da v neposredni bližini lokacije ni stanovanj in tudi sicer ta degradiran prostor, z dveh strani zamejen z železnico, tudi v širši mestni javnosti ne sproža identitetnih navezav. Očitno je, da v tem izpraznjenem in zanemarjenem mestnem predelu mehanizmi neposredne socialne kontrole ne delujejo in zato "nedomač" objekt ne ogroža obstoječih identitetnih konstrukcij. Logično: kjer se nihče ne identificira več s prostorom, tudi ni nikogar, ki bi ga predlagani projekt vznemiril do te mere, da bi mu aktivno nasprotoval. Tega pa seveda ne moremo interpretirati kot civilizacijski napredek pri sprejemanju drugačnosti, pač pa morda zgolj kot uspelo lokacijsko potezo urbanistov, ki so našli identitetno izpraznjen prostor in se na ta način izognili težko obvladljivim polemikam o nesprejemljivem poseganju v obstoječe prostorske identitete.

Pri tem najnovejšem poizkusu umeščanja, ki je prišel tudi najdlje, vendar ne še do konca, so predlagatelji javno izpostavljali zlasti "mestotvornost" verskega objekta. Z "neuglednega" obrobja so ga prvič v dolgoletnem procesu umeščanja predstavili skoraj v središče mesta. Seveda je presoja ne/uglednosti zelo relativna. Če upoštevamo realne razvojne trende in ne "papirnat" načrtovalske vizije, je robna lokacija ob avtocestnem obroču lahko prestižnejša kot geografsko središčna. Če bi hoteli celovito pojasniti razloge za premik na to konkretno lokacijo, pa bi bila tako kot vedno nujna tudi analiza javnega in prikritega delovanja lastnikov nepremičnin na tej lokaciji. Ne glede na to lahko ugotovimo, da je kakovost te lokacije prav v tem, da dobro izpolnjuje nasprotujoče si kriterije, ki so se vzpostavili v dolgoletni zgodovini poizkusov umeščanja džamije. Islamska sakralna arhitektura bo geografsko v središču mesta, pa vendar s simbolnega reprezentativnega vidika še vedno na robu. V gosto pozidanem predelu z obstoječimi in načrtovanimi stavbami visokih gabaritov bo tudi relativno velik objekt bolje skrit kot na barjanskem jugu, kjer visokih objektov sploh ni. V bližini ni avtoceste, sta pa zelo, zelo blizu gorenjska železnica in železniška postaja Ljubljana Šiška, kar bo morda v prihodnje, ko Ljubljana (Slovenija) ne bo več tako avtomobilistično okolje, omogočilo privilegirano prometno dostopnost, še posebej za muslimane z gorenjskega konca. Skladno s prevladujočo avtomobilistično ukrivljeno percepcijo prostora domnevamo, da pogledi z vlaka na mestne vedute očitno niso tako pomembni kot pogledi iz avtomobila. Vizualno bo kamuflaža prepoznavne islamske arhitekture oblik povsem uspela, če bo džamija opremljena z nekoliko "skromnejšim" minaretom,

po možnosti oblikovanim tako, da ne bo zelo odstopal od obstoječih industrijskih vertikal. Potrpežljivi pripadniki IVS so po več kot 20 ponujenih in prekljanih lokacijah, skladno s tezo, da "prostor ne naredi vernika, temveč obratno, vernik posveti prostor" (Welzbacher, 2008: 103) sprejeli lokacijo, in to navkljub dejstvu, da je lokacija degradirana, prometno izolirana in v neposredni bližini tovarne alkoholnih pijač. Značilni vonj varjenja piva bo vernike stalno opominjal, da opravljajo obrede v tujem okolju.

Na mednarodni javni natečaj za projektiranje džamije na tej lokaciji je prispelo kar 44 predlogov, od tega 28 iz Slovenije in 16 iz tujine, zato lahko soglašamo z zapisom, da smo doživeli "javni razpis za arhitekturni natečaj, ki ga je prevzel neke vrste kulturni status: sodelovanje je bil pravzaprav izraz neke vrste ideološke držbe, po kateri so arhitekti svobodno pokazali, ne samo da se z obstajanjem džamije strinjajo, izražali so tudi svoje fantazije o islamskem svetu, muslimanih, še posebej tistih v Sloveniji živečih, islamski arhitekturi in nenazadnje o prostoru našega mesta" (Tomšič Čerkez, 2012). Zmagovalni projekt (Bevk, Perović arhitekti) bi si zaslužil podrobnejšo in celovitejšo obravnavo. Glede na usmeritev tega besedila pa velja izpostaviti predvsem to, da je morda najvidnejša kakovost zmagovalnega predloga v tem, kako dosledno upošteva dosedanje izkušnje, izrecne, pa tudi neizrečene zapovedi, ki so se vzpostavile v desetletjih poizkusov lociranja džamije v Ljubljani. K odločitvi komisije je verjetno veliko prispevala domneva, da graditev po tem predlogu najbolj zmanjšuje možnosti, da bi se ponovil že znani scenarij obrambe avtohtone slovenske arhitekturne krajine. Ne da bi se spuščali v detajle, je že na prvi pogled razvidna eklektična arhitekturna govorica: abstrakcija, prilagajanje velikim modernim industrijskim kubusom v soseščini, ne pretirano, pa tudi ne preskromno dimenzioniran prostostoječ minaret, vendar brez prepoznavnega islamskega zaključka, kupola kot drugi najbolj prepoznaven znak džamije "varno" skrita za rešetko. Mrežasta struktura se navezuje na tradicionalno islamsko arhitekturo, še posebej zanimivo (!) pa je, da zelo podoben element lahko najdemo tudi na slovenskem toplarju. Skratka, evroslovenska islamska arhitekturna govorica (Welzbacher, 2008) "in konkreto".

Takšno "multikulturno" džamijo lahko uvrstimo med relativno zgodnje poizkuse nastajanja novega evroislamskega arhitekturnega, če ne kar slovensko-islamskega sloga. Medijska poročila o rezultatih natečaja so izpostavila prav te značilnosti: "Ta del projekta je res moderen in izviren, v njem sta se arhitekta povsem izognila *tveganju*, da bi ponovila tradicionalne vzorce islamske sakralne arhitekture." ... "Džamija v Ljubljani bo imela *minaret*, ki se ne bo dvigal s strehe oziroma kupole, ampak *bo prosto stal ob stranski fasadi džamije*." ... Če se na prvi vtis zdi, *da bo precej visok ... ne bo*, tudi zato, ker bodo nedaleč stran sezidali stolpnice, ki bo zaradi višine *preglasile nižji minaret*." ... "Tako sta arhitekta posnemala le princip islamske *sakralne*

arhitekture, ... nista pa posnemala tradicionalnih vzorcev, temveč sta izbrala sodoben arhitekturni jezik” (poudarki D. K.).²¹ Ta zapis učbeniško “piarovsko” poudarja kakovosti prvonagrajenega predloga, ki naj bi zniževale tveganja pri umeščanju in izgradnji tradicionalne islamske arhitekture na Slovenskem. Še enkrat naj ugotovimo, da nikjer v besedilu ni pojasnjeno, kakšna so tveganja, ki pravzaprav spremljajo “ponavljanje tradicionalnih vzorcev islamske sakralne arhitekture”. Očitno smo znova pri samoumevnostih, ki jih ni treba razlagati, zato ni nevarnosti, da bralec ne bi razumel, zakaj je dopustno upoštevati “principe” islamske sakralne arhitekture, ne pa njihovih tradicionalnih vzorcev. Principi so torej sprejemljivi, tradicionalni vzorci pa ne!

Ta ne povsem dognana logika je ključna kritična točka prizadevanj, da bi na evropskih (slovenskih) tleh ustvarili nov evro(slo)islamski arhitekturni slog. Samo po sebi ni nič narobe, da pod “mentorstvom” Zaha Hadid²² zaživi nov slog, če je le dovolj kreativnega potenciala. Narobe pa je, če je motiv za ustvarjanje evroislamske sakralne arhitekture sprenevedanje, prikrivanje, skrivanje, mimikrija oz. kamuflaža islamskih arhitekturnih elementov, zato da ti ne bi preveč vznemirjali na islam preobčutljive javnosti. V njen zagovor pa je treba priznati olajševalno okoliščino, da je bila “stoletja” izpostavljena protiislamski propagandi.²³ Skratka, tudi pragmatična podpora nastajanju multikulturne islamske arhitekture ne bi smela temeljiti na zgodovinsko podloženih predsodkih in aktualnih napovedih o “spopadu civilizacij”. Če je sožitje različnih kultur, religij v sodobnih družbah res veljaven princip, potem bi morale biti te družbe brez pre/velikega vznemirjenja sposobne v svoj prostor vključiti tudi “tradicionalne vzorce” neke druge tradicije. Šele na tej osnovi je smiselno pričakovati tudi ustvarjalno vznikanje novih multikulturno inspiriranih ustvarjalnih slogov.

Sklep

Analiza bližnje in nekoliko oddaljenejše zgodovine umeščanja džamije (IVKS) v Ljubljani pokaže, da je nabor predvidenih in večinoma hitro zavrženih lokacij impresiven. Dejstvo, da je (bilo) v igri tako veliko število lokacij, samo po sebi zgovorno ponazarja težavnost projekta umeščanja džamije v slovensko glavno mesto. Verjetno bi težko našli podoben primer, kjer bi bilo ponujenih in zavrženih toliko lokacij, o katerih je bilo izrečenih in napisanih toliko raznovrstnih stališč, mnenj, predsodkov, dejanskih in kvazi

²¹ Vir: Delo, 13. 1. 2012.

²² Za promocijo opustitve tradicionalnih vzorcev najbolj zaslužna Zaha Hadid, ki je za natečaj za osrednjo mošejo v Strasbourgu leta 2000 ponudila radikalno modernistični projekt, ki skoraj nima več nobene reference na tradicionalno islamsko arhitekturo (Welzbacher, 2008: 92).

²³ O tem več Mastnak, Tomaž (1998).

argumentov. To zelo prepričljivo dokumentira tudi množica medijskih poročil, ki so vsaj v zadnjem desetletju intenzivno spremljala to dogajanje. Navkljub težko pregledni zmedi variant iskanja lokacije, navkljub številnim vpletenim akterjem in številnim ne/načrtovanim zapletom pa pravzaprav ni težko sintetizirati celotnega dogajanja. Začetni impulzi in motivi za postavitve džamije so vezani na pietetne vrednote. Pripadnikom islamske skupnosti je dopustno omogočiti, da se poslovijo od tega sveta skladno s svojimi verovanji ter običaji in v ustreznih prostorih. Ta motiv je deloval pred sto leti na soški fronti, privedel pa je tudi do tega, da so bila konkretna razmišljanja o lokaciji džamije v socialističnem obdobju Slovenije usmerjena na ali pa v bližino največjega ljubljanskega pokopališča. Sarkastično rečeno, je Plečnik oz., bolje rečeno, nacionalno ekskluzivistična interpretacija njegove arhitekturne dediščine privedla do tega, da je postala ta lokacija "popolnoma nesprejemljiva". Kasneje se je v upanju, da ne bi preveč vznemirjali javnosti, smer iskanja lokacije preusmerila od reprezentativnih k manj vidnim, skritim, celo degradiranim prostorom. Poleg lokacije naj bi draženje domače javnosti s tujimi arhitekturnimi in religioznimi oblikami zmanjšali s kamuflažnim oblikovanjem. Amputacija najbolj vidnih ekstremitet se je zdel tudi stroki logičen ukrep. Džamija oz. še bolje molilnica je dopustna, če islamska arhitekturna tradicija ni zelo prepoznavna. Nikakor pa ni dopusten minaret, ki kot izstopajoča vertikalna forma neposredno vpliva in spreminja tradicionalne srednjeevropske mestne vedute. Po zgledu Zahe Hadid je bila priporočena arhitekturna mimikrija, ki naj bi nepoznavalski javnosti prikrla islamskost načrtovanega objekta. Sicer ne povsem glasna, vsekakor pa ambiciozna, je bila namera, da naj bi novo džamijo skonstruirali v novem euroislamskem slogu. To bi morda privedlo celo do tega, da džamije ne bi bilo treba več skrivati, da bi lahko ponosno reprezentirala integracijske in ustvarjalne sposobnosti evropske oz. slovenske arhitekture in postmoderne družbe nasploh. Kljub nekaterim pomislekom je to nedvomno plemenit cilj, zato lahko le upamo, da se je evolucija umeščanja džamije v Ljubljani vsaj za nekaj časa pri tem končala in da se bo kmalu začela graditev.

LITERATURA:

- Bachelard, Gaston (2001): *Poetika prostora*. Ljubljana: Študentska založba.
- Beck, Ulrich (2001): *Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Krtina.
- Bercken, Will van den in Jonathan Sutton (2005): *Aesthetics as a Religious Factor in Eastern and Western Christianity*. Leuven, Paris, Dudley: Peeters.
- Bony, Jean (1983): *French Gothic Architecture of the 12th and 13th centuries*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Bourdieu, Pierre (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology with Loïc Wacquant*. Chicago: University of Chicago Press and Polity.

- Dragoš, Srečo (2004a): Džamija: katalizator slovenske nestrpnosti. *Dialogi* 40(1/2): 30–34.
- Fitchen, John (1961): *The Construction of Gothic Cathedrals: A Study of Medieval Vault Erection*. Oxford: Oxford University Press.
- Foucault, Michel (1984): *The Foucault Reader*. Paul Rabinow (ur.). New York: Pantheon Books.
- Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hetherington, Kevin (1998): *Expressions of Identity: Space, Performance, Politics*. London: Sage.
- Jencks, Charles (1985): *Jezik postmoderne arhitekture*. Beograd: Zodijak.
- Kalčič, Špela (2006): "Ampak to pa lahko pohvalimo, da je o miru in ljubezni spregovoril mohamedan": mobilizacija obmejnega orientalizma proti gradnji džamije v Ljubljani. *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, (48/49): 192–216.
- Kos, Drago (1994): Toleranca: nerešeno vprašanje moderne. *Časopis za kritiko znanosti*, 22(164/165): 249–255.
- Kos, Drago (2002): *Praktična sociologija za načrtovalce in urejevalce prostora*. Ljubljana: FDV.
- Kos, Drago (2004): Džamija v Ljubljani kot "urbanistični" problem. *Dialogi* 40(1/2): 35–42.
- Kos, Drago (2007): Neurbana nacija. V: Čerpes, Ilka in Miha Dešman (ur.), *O urbanizmu: Kaj se dogaja s sodobnim mestom?*, 137–163. Ljubljana: Krtina.
- Kos, Drago (2012): Avtohtona evropska džamija. *Dve domovini*. (36): 89–100.
- Linder-Gaillard, Inge (2005): *The Aesthetics of Contemporary French Catholic Churches: Fortresses of Resistance?* V: Bercken, Will van den in Jonathan Sutton (ur.) *Aesthetics as a Religious Factor in Eastern and Western Christianity*, 225–240. Leuven, Paris, Dudley: Peeters.
- Lefebvre, Henri (1992): *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Lyotard, Jean-Francois (1979): *La condition postmoderne*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Offe, Claus (1996): *Modernity and the state: east, west*. London: The MIT Press.
- Rotar, Braco (1981): *Risarji: učenjaki: ideologije v urbanizmu in arhitekturi*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Smrke, Marjan in Mitja Hafner-Fink (2008): Ne/religioznost in socialna distanca do izbranih družbenih manjšin v (post)tranzicijski Evropi. *Teorija in praksa* 45(3/4): 285–300.
- Smrke, Marjan (2002): Stare vešče - nova luč: religijske oblike družbene mimikrije v pogojih družbene tranzicije. *Teorija in praksa* 39(2): 170–181.
- Škamperle, Igor (2005): Svetišče kot metonimija kozmosa. *Poligrafi: revija za religijologijo, mitologijo in filozofijo* 10(38): 143–152.
- Vogrinc, Jože (1994): Neznosnost muezinovega glasu. *Časopis za kritiko znanosti* 22(164/165): 199–201.
- Wellmer, Albrecht (1985): *Utopia and the Dialectic of Enlightenment*. V: Richard J. Bernstein (ur.) *Habermas and Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Welzbacher, Christian (2008): *Euro Islam Architecture: New Mosques in the West*. Amsterdam: SUN Publishers.

Internetni viri:

Arhitekturni vodnik (2012): Jože Plečnik. Dostopno prek:

<http://www.arhitekturni-vodnik.org/?object=54&mode=1&pic=0&pl=274&o=0&a=29>, 27. 8. 2012.

Dragoš, Srečo (2004b): Islamofobija na Slovenskem. Dostopno prek:

<http://mediawatch.mirovni-institut.si/nestrpnost/porocilo/03/nestrpnost.pdf>

Jožica Grgič (Delo 13. 1. 2012) Prva džamija pri nas je arhitekturni izraz sobivanja.

Dostopno prek: <http://m.delo.si/clanek/192244>, 27. 8. 2012.

Košak, Grega (2003): Ljubljana. Dostopno prek:

<http://trajekt.org/arhiv/akcije/?rid=5&tid=7&id=8>, 27. 8. 2012.

Krečič, Peter (2009): Plečnikovi spomeniki: Številne preнове, a z različno srečno roko. Dostopno prek: <http://ppmol.org/urbanizem5/kliping/4000614-plecnikova-ljubljana.pdf>, 27. 8. 2012.

Muzej za arhitekturo in oblikovanje (2012): Nova ljubljanska džamija. Dostopno prek: <http://www.mao.si/Dogodek/Nova-ljubljanska-dzamija.aspx/>

Tomšič Čerkez, Beatriz (2012): Arhitektura za "islamski svet"? Dostopno prek: http://www.smskupnost.si/index.php?option=com_content&task=view&id=654&Itemid=2, 30. 8. 2012.

Shinner, Larry H. (1972): Sacred Apace, Profane Space, Human Space. *Journal of the American Academy of Religion* 40(4): 425-436. Dostopno prek:

<http://www.jstor.org/discover/10.2307/1460891?uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21100979220713>, 27. 8. 2012.

Šarec, Aleš (2005): Kje ste menedžerji razvoja Ljubljane? Dostopno prek: <http://trajekt.org/arhiv/akcije/?rid=6&tid=20&id=55>, 27. 8. 2012.

Arhiv Islamske verske skupnosti v Ljubljani:

Dokumenti Arhiva IVS o potencialnih lokacijah džamije v Ljubljani: Ljubljanske mlekarnarne 1964, Dečkova 1971, Dimičeva 1973, Tomačevska 1973, Žalska 1979, Savska cesta 1975, Žale 1982, Žale 1990, Savlje 1991. Odbor IVZ Mestnemu svetu za urbanizem z dne 21. 5. 1969 pa navaja še druge lokacije v občini Ljubljana Bežigrad.

Dopis IVZ LUZu, št. 617/69 DF/ŠA z dne 13. 8. 69, dopis IVZ Komisiji za verska vprašanja št. 33/73 z dne 15. 6. 1973.

Dopis Komisije SRS za verska vprašanja Skupščini mesta Ljubljana, št. 21/1973-4.

Dopis odbora IVS v SFR Jugoslaviji urbanističnemu svetu mesta Ljubljana oz. verski komisiji; predmet: Prošnja za dodelitev zemljišča IVZ-ju; 21.5.1969; št. 58/1969-1

Dopis Odbora IVZ v Ljubljani Skupščini SR Slovenije - Stručni službi Komisije za molbe i žalbe br. 19-2/75, 24. 6. 1975.

Dopis podpredsednika Republiške komisije za verska vprašanja Skupščini mesta Ljubljane - Službi za urbanizem z dne 3. 1. 1974 in 21. 1. 1974

Dopis Skupščine občine Ljubljana - Bežigrad Komisiji za vloge in pritožbe Skupščine RS št. 351-407/75-2, dne 19. 6. 1975.

Odllok o razglasitvi del arhitekta Jožeta Plečnika v Ljubljani za kulturne spomenike državnega pomena. Ur. l. RS, št. 51/2009-2500.

Zapisnik razprave na odboru Občine Bežigrad, 10. 6. 74, podpisani zapisnikar F. K.